

THE SITUATION OF THE JEWS IN THE ROMAN EMPIRE DURING THE PRINCIPALITY (27 B.C. – 285 A.D.). LITERARY SOURCES

George Aaniței

PhD Student, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: Jews in the Roman Empire is not a subject that aroused particular interest in Romanian historiography. Among the few who have written about this topic include Iulian Moga. The primary sources of information for this endeavor will be the writings of ancient authors. Discontent of the Jewish people have appeared since the beginning of the Roman Dominion. During the Julio-Claudians are reported mainly due to riots on the change of the system of governance or abuse on the part of the representatives of the Empire. In the time of Flavians dynasty is the first war between jewish and romans, but the conflict that began at the end of Nero's reign and Julio-Claudians dynasty (66 A. D.). It ends with triumph of the Romans. During Antonins stands culmination of conflicts between the Romans and Jewish (132-135 A. D., the last Jewish-Roman war). The Roman army win the war and thus established Syro-Palestine province, Aelia Capitolina is lifted over the ruins of the city of Jerusalem, and the Jews are dispersed throughout the empire. After these events the Jews are mentioned in literary sources of increasingly rare, at least for the Principality.

Keywords: Jewish-Roman war, Principality, literary sources, dynasty.

Trebuie precizat încă de la început faptul că subiectul este unul complex și nu ne propunem să intrăm în miezul problemei, ci doar să schițăm o serie de idei, pornind de la informațiile pe care scrierile autorilor antici ni le oferă. Situația evreilor din imperiu în timpul Principatului a fost diferită de la un împărat la altul, iar dificultățile variază în funcție de sursele și perioadele în care au fost scrise.

Este interesant de urmărit cum în perioada Principatului autoritățile romane au permis evreilor să își mențină religia, le-au oferit chiar și unele drepturi politice la nivel local, au putut să își păstreze propria lege civilă, iar în unele cazuri le-a fost acordată și cetățenia.

Principalele surse literare pentru subiectul abordat în acest demers sunt *Istoria Augustă*, scrierile lui Flavius Josephus¹, Philon din Alexandria². Informații mai găsim de asemenea la Tacitus³, Cassius Dio⁴ (trebuie să fim atenți la informațiile oferite de scrierile acestuia întrucât ele s-au păstrat în mare parte datorită unor călugări creștini din secolul XI, iar aceștia de multe ori au preferat să rezume textul original și nu să îl redea integral) sau Suetonius⁵ (la acest autor trebuie să avem în vedere faptul că era interesat mai puțin de evenimentele externe și mai mult de chestiuni din interiorul familiei imperiale). Istoriografia modernă a încercat și ea să se ocupe de studierea locului ocupat de evrei în societatea romană, iar aici i-am putea menționa pe Alfredo Mordechai Rabello⁶, Aharon Oppenheimer⁷, Martin Goodman⁸ sau Mariam Pucci Ben Zeev⁹. Din istoriografia românească îl putem aminti aici pe Iulian Moga¹⁰.

Sprijinindu-se pe numărul lor mare în cadrul imperiului, evreii au reprezentat o comunitate importantă și destul de puternică. În timpul lui Irod cel Mare erau aproximativ opt milioane de evrei în toată lumea, aproape două milioane jumătate în Palestina¹¹. Cei mai numeroși erau în Orient, acolo unde duceau o viață în conformitate cu propriile tradiții și obiceiuri. Spre exemplu, în Alexandria Egiptului, din cinci cartiere două erau locuite de evrei. Aici au avut loc dese neînțelegeri și conflicte cu grecii. În ceea ce privește țara lor de baștină, Iudeea, aceasta era suprapopulată¹².

În anul 64 î. H. Pompeius Magnus și-a serbat triumful său asupra lui Mithridates al VI-lea Eupator și a reorganizat Orientul, transformând regatul Iudeei în unul dintre statele clientelare

¹ Flavius Josephus, *Antichități iudaice II; Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*.

² Philon din Alexandria, *Flaccus*.

³ Tacitus, *Anale*.

⁴ Cassius Dio, *Istoria romană*.

⁵ Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*.

⁶ Rabello 2000.

⁷ Oppenheimer 2008, 51-69.

⁸ Goodman 2007.

⁹ Ben Zeev 1998.

¹⁰ Moga 2011.

¹¹ Johnson 1999, 96.

¹² Cizek 2002, 272.

Romei, influența Republicii fiind exercitată prin guvernatorul Siriei¹³. După moartea lui Irod cel Mare în anul 4 î. H., regatul a fost împărțit între fiii acestuia: Irod Antipa, Philippus și Archelaus. Ultimul a fost numit de Augustus *etnarh* peste Iudeea, Samaria și Idumeea¹⁴. După zece ani însă, în urma abuzurilor, Archelaos a fost chemat la Roma și exilat la Vienna în Galia, iar teritoriul său este integrat imperiului, fiind condus de un procurator ce răspundea în fața guvernatorului Siriei¹⁵. Astfel procuratorul a devenit cea mai înaltă autoritate atât în problemele penale, cât și în cele civile. Augustus a preferat însă ca problemele de drept civil să le lase în grija autorităților locale evreiești dacă acestea implicau doar evrei. În cazul divorțurilor de exemplu (unde legislația romană diferea mult de cea evreiască), legea romană permitea ca femeia să poată renunța la căsătorie, pe când legea iudaică menționa că această decizie aparținea exclusiv bărbatului¹⁶. În privința problemelor de drept penal, nu putem fi siguri care erau limitele jurisdicției instituțiilor evreiești¹⁷. De altfel, comunitatea evreiască din imperiu se bucura de anumite privilegii încă din vremea lui Caesar, când l-au ajutat pe acesta să scape de asediul cel ținea în Alexandria, iar la schimb au primit prietenia și prețuirea conducătorului roman¹⁸. Odată cu anexarea Iudeei a trebuit stopat și fenomenul prozelitismului (convertirea la iudaism a persoanelor de altă confesiune), o practică care din punct de vedere politic putea reprezenta un pericol ce nu putea fi tolerat de romani. Au existat revolte în 66-71, 115-117, 132-135 d. H. care au fost reprimare sângeros¹⁹. Au mai fost și revoltele din anul 6 d. H. și din anul 44 d. H., ambele datorate schimbării regimului de guvernare, de la stat clientelar în directă subordine a funcționarilor imperiului²⁰. În ceea ce privește prozelitismul, prima dispoziție de interzicere clară a acestei practici pentru ambele sexe a fost dată abia de împăratul Septimius Severus în timp ce se întorcea triumfător din războiul său contra parților. Trecând prin Siria și Palestina în drumul său spre Alexandria, a consolidat mai multe drepturi palestinienilor, dar a interzis sub

¹³ ECR 600-601.

¹⁴ Flav. Jos., *Antichități*, 17.11.4.

¹⁵ Flav. Jos., *Antichități*, 17.13.3-5.

¹⁶ Rabello 2000, 98.

¹⁷ Rabello 2000, 299.

¹⁸ Flav. Jos., *Antichități*, 14.23-25; Flav. Jos., *Războiul*, 9.4-5; Canfora 2008, 204-210.

¹⁹ Rabello 2000, 629; Moga 2011, 79-91.

²⁰ Flav. Jos., *Antichități*, 18.1.1; Flav. Jos., *Războiul*, 2.8.1 (pentru prima revoltă); Flav. Jos., *Antichități*, 19.9.2 (pentru a doua revoltă); Johnson 1999, 101.

pedeapsă gravă convertirea la iudaism sau creștinism²¹. Cum pentru această ultimă informație sursa este *Istoria Augustă*, lucrare asupra căreia planează mai multe suspiciuni în ceea ce privește autorii, datarea etc.²², iar decretul nu mai este menționat în nicio altă sursă, suntem îndreptățiți să punem la îndoială autenticitatea acestuia. Chiar dacă a fost real, acest decret cel mai sigur nu a fost respectat. Prozelitismul evreiesc continuă până în 395, când creștinismul devine religia oficială a imperiului, iar aceste practici au devenit clandestine²³.

Revenind la perioada de început a Principatului, se pare că în timpul Iulio-Claudienilor au existat o serie de măsuri luate împotriva poporului evreu. Astfel, în timpul lui Tiberius s-a discutat despre interzicerea cultelor egiptean și iudaic, iar 4000 de evrei au fost înrolați și trimiși în Sardinia să stârpească tâlharii. Cei care nu se lepădau de credința iudaică trebuiau să părăsească Italia²⁴. Acțiunile împotriva evreilor au continuat și în timpul lui Caligula. Mai întâi a avut loc în Alexandria o dispută între comunitățile de evrei și greci, conflict ce a ajuns să se desfășoare în fața împăratului²⁵. Acțiunile anti-evreiești au culminat cu decretul lui Flaccus, guvernatorul Egiptului, care a obligat familiile evreiești din Alexandria să locuiască într-un singur cartier, Delta²⁶, față de două cartiere, cât aveau până atunci. Ca urmare a disputei ce a ajuns să se desfășoare în fața împăratului, evreii din Palestina au fost obligați să-l venereze pe principe ca zeu. Pentru îndeplinirea acestei sarcini Caligula a trimis pe Petronius; evreii au refuzat cu desăvârșire să se supună ordinului imperial, fiind în stare să se sacrifice pentru credința lor²⁷.

Odată cu asasinarea lui Caligula și preluarea conducerii de către Claudius, spiritele se calmează, chiar dacă în anul 44 are loc o nouă revoltă a evreilor din Palestina datorată schimbării modului de guvernare (din nou o trecere sub directa conducere a Romei). La începutul domniei sale Claudius a dat un edict prin care a încercat să aplaneze conflictele dintre grecii și evreii din Alexandria, condamnând acțiunile lui Caligula și un alt decret prin care a întărit drepturile tuturor evreilor din imperiu²⁸.

²¹ *SHA, Vita Severi*, 17.1: *In itinere Palaestinis plurima iura fundavit. Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit. Idem etiam de Christianis sanxit.*; Moga, 2011, 106.

²² Pentru problemele legate de această lucrare vezi Syme 1972, 123-133.

²³ Moga 2009, 212.

²⁴ Flav. Jos., *Antichități*, 18.3.5; Tacit., *Anale*, 2.85.5; Suet., *Tiberius*, 36.1; Wilson 2008, 443.

²⁵ Flav. Jos., *Antichități*, 18.8.1; Bowman 2008, 701.

²⁶ Philon, *Flaccus*, 8.55-56; Barrett 2008, 218.

²⁷ Flav. Jos., *Antichități*, 18.8.2-3; Flav. Jos., *Războiul*, 2.10.1, 3-5.

²⁸ Flav. Jos., *Antichități*, 19.5.2-3.

În timpul lui Nero tensiunile cu poporul evreu din Palestina au început să apară în anul 62, când procurator al regiunii a fost numit un anume Albinus²⁹. Punctul culminant al tensiunilor a fost atins în timpul procuratorului Gessius Florus, care sub pretexte mincinoase a luat 17 talanți de aur din tezaurul Templului³⁰. Acesta a fost și motivul principal care a dus la declanșarea primului conflict iudeo-roman din perioada imperială a Romei în anul 66 d. H. Conducătorul viitorului împărat Vespasian, acesta s-a încheiat în mare parte prin cucerirea Ierusalimului de Titus, fiul lui Vespasian, în anul 70 și dărâmarea celui de-al doilea Templu construit de Irod cel Mare. În anul 71 a fost creată provincia de rang pretorial Palestina, capitala acesteia fiind la Cezareea (Paralios)³¹. Războiul s-a terminat efectiv în 73 d. H., după cucerirea ultimei fortărețe deținute de rebeli, Masada³². Împăratul Vespasian a instituit apoi *fiscus judaicus*, o taxă aplicată tuturor evreilor din imperiu pentru construirea unui templu la Roma dedicat lui *Jupiter Capitolinus*³³. De colectarea acestei taxe s-a ocupat un *procurator ad capitularia Iudaeorum*; despre această denumire aflăm dintr-o inscripție din timpul dinastiei Flavienilor și descoperită la Roma³⁴. De asemenea, această taxă avea și rolul de a sublinia simbolic victoria romanilor asupra *Dumnezeului evreilor*³⁵. Victoria imperiului a fost simbolizată și numismatic prin monede cu legenda IUDAEA CAPTA³⁶. Revenind cu o precizare asupra revoltelor evreiești, chiar dacă acestea erau îndreptate împotriva romanilor cuceritori, ele erau la bază o ciocnire culturală între evrei și greci³⁷, cele două fiind superioare celei latine.

După acest prim conflict cu armata romană, evreii și mai ales religia lor au continuat să beneficieze de toleranța autorităților romane. Totuși, pentru a putea avea o carieră în administrație, aceștia trebuiau să renunțe la religia lor și să se naturalizeze; cel mai bun exemplu este Tiberius Iulius Alexander, care după ce a renunțat la iudaism a fost numit mai întâi procurator în Iudeea, iar între 66-70 d. H. prefect al Egiptului³⁸.

²⁹ Flav. Jos., *Războiul*, 2.14.1.

³⁰ Flav. Jos., *Războiul*, 2.15.6; Weidemann 2008, 251; Moga 2011, 81.

³¹ ECR, 562.

³² Yadin 1966.

³³ Flav. Jos., *Războiul*, 7.6.6; Cass. Dio, LXVI.7.

³⁴ CIL VI, 8604 = ILCV 4854 = ILS 1519 = JIWE II, 603 = CERossi 11 = AE 1955, 101 = AE 1997, +160.

³⁵ Rabello 2000, 128; pentru mai multe detalii asupra acestei taxe vezi și *Fiscus judaicus*, S. Menachen, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 7, second edition, eds. M. Berenbaum, F. Skolnik, 2007; Heemstra 2010.

³⁶ Moga 2011, 85.

³⁷ Johnson 1999, 102.

³⁸ Flav. Jos., *Războiul*, 2.15.1 (vezi și *sub numero*); Cizek 1986, 167.

Domițian se pare că a extins *fiscus judaicus* și asupra persoanelor care nu declarau față de că sunt evrei sau practică religia acestora³⁹. A condamnat la moarte două rude de-ale sale acuzate că ar fi trecut la iudaism⁴⁰. Împăratul Nerva a fost cel care a relaxat regulile pentru această taxă⁴¹.

O nouă răscoală a iudeilor a avut loc între 115-117 în Cirenaica, extinzându-se apoi în Egipt și Cipru⁴². Cifrele victimelor acestei răscoale sunt desigur exagerate de epitomatorul acestei părți a scrierii lui Dio Cassius, un total de aproximativ 500000 de persoane, la fel și atrocitățile menționate, dar cu siguranță că pagubele au fost importante și pierderile de vieți omenești destul de însemnate. Această revoltă era în tandem cu altele ce au avut loc în ținuturile orientale nou cucerite de împăratul Traian. Răscoala evreilor din Cirenaica se pare că a avut recul și în Palestina, generalul Lusius Quietus fiind trimis de împărat să liniștească spiritele⁴³.

La începutul anilor '30 din secolul al II-lea au loc noi tulburări în ținuturile evreilor. Într-o vizită făcută în Iudeea după un tur la granița orientală a imperiului, Hadrian a decis ridicarea unui templu dedicat lui *Jupiter Capitolinus* pe locul vechiului templu evreiesc și să reclădească Ierusalimul după modelul roman, dându-i numele de *Colonia Aelia Capitolina*⁴⁴, apoi a interzis și circumcizia⁴⁵. Aceste noi măsuri luate împotriva evreilor au condus la izbucnirea celui de-al treilea și ultim război iudeo-roman, 132-135. În fruntea răsculaților se afla un anume Bar Kokhba (Fiul Stelei)⁴⁶. Acest ultim conflict avea să fie cunoscut și sub numele de războiul lui Bar Kokhba. Împotriva rebelilor au fost trimiși mai mulți generali, primul dintre ei fiind Iulius Severus. Acesta a reușit să îi învingă pe evrei, a distrus 50 de orașe și peste 950 de așezări, lăsând în urma sa aproape 200000 de morți⁴⁷. După această victorie împăratul a decis să interzică accesul evreilor în noul oraș întemeiat, *Aelia Capitolina*, și a dispus ca locuitorii din Iudeea să fie dispersați în toate colțurile imperiului, pe acel loc formând o nouă provincie, Siria-Palestina⁴⁸. Această acțiune era de fapt desăvârșirea unei acțiuni începute în timpul lui Vespasian, aceea de a depopula Palestina de evrei și de a-i împrăștia pe tot cuprinsul imperiului.

³⁹ Suet., *Domitianus*, 12.5-7; Rabello 2000, 132.

⁴⁰ Cass. Dio, 57.14.2-3; Griffin 2008, 76; *Domitian*, Rabello, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 5.

⁴¹ Cass. Dio, 68.1.4; *Nerva*, Rabello, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 15.

⁴² Cass. Dio, 68.32.1-3.

⁴³ Griffin 2008, 125.

⁴⁴ Pentru mai multe informații despre acest oraș vezi *Aelia Capitolina*, Gibson, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 1.

⁴⁵ Cass. Dio, 69.121-2; *SHA, Vita Hadriani*, 14.2 (vezi și *sub numero*); *Hadrian, Publius Aelius*, Rappaport, Robinowitz, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 6; Birley, în *CAH*, vol. 11, 143.

⁴⁶ Pentru acest personaj vezi *Bar Kakhba*, Abramsky, Gibson, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 3.

⁴⁷ Cass. Dio, 68. 12-13.

⁴⁸ Goodman, în *CAH*, vol. XI, 673; *ECR*, 563.

Succesorul lui Hadrian, Antoninus Pius, a fost cel care a relaxat politica de interzicere a circumciziei. A permis ca aceasta să se aplice doar persoanelor care se nășteau în familiile evreiești, dar nu și celor ce se converteau⁴⁹.

De la domnia lui Antoninus Pius și până la sfârșitul Principatului nu au mai fost înregistrate conflicte între romani și populația evreiască din imperiu. Acest fapt este datorat și acțiunii de dispersare a evreilor în tot imperiul începută după sfârșirea primului război dintre legiunile imperiului și evrei și desăvârșită de Hadrian. Evreii au trăit în cea mai mare parte în armonie, bucurându-se chiar de unele privilegii din partea împăraților Marcus Aurelius și Commodus⁵⁰. Așa cum am menționat și mai sus, Septimius Severus este cel care interzice cu desăvârșire prozelitismul, atât cel creștin cât și cel ebraic⁵¹. În timpul anarhiei militare împărații de multe ori abia dacă reușeau să se familiarizeze cu treburile statului, schimbările de pe tron fiind foarte dese. Astfel în această perioadă evreii nu au mai reprezentat un obstacol, principalele probleme devenind conflictele dintre împărați și invaziile barbare tot mai dese.

Concluzii

Se poate observa că încă din perioada de început a Principatului au existat o serie de evenimente care au dus la conflicte între autoritățile imperiale și comunitățile evreiești, fie în țara lor de origine, Iudeea/Palestina, fie în diaspora, Alexandria cel mai frecvent. Cel mai des însă, conflictele s-au declanșat în urma unor acțiuni întreprinse de împărați sau de reprezentanții lor contra acestor comunități. Astfel, primul război dintre evrei și romani a avut loc ca urmare a abuzurilor săvârșite de procuratorul Palestinei, Gessius Florus. Revolta din anii 132-135 a luat amploare ca urmare a ordinului dat de împăratul Hadrian de a se construi un templu păgân peste ruinele fostului Templu evreiesc și fondarea unui nou oraș cu numele de *Aelia Capitolina* peste ruinele Ierusalimului, interzicându-se accesul evreilor în el; a mai fost de asemenea și interzicerea circumciziei. Și celelalte conflicte au fost cauzate tot de reprezentanții ai împăratului, un exemplu elocvent fiind decretul lui Flaccus care restrângea aria de locuire a evreilor din Alexandria de la două cartiere la unul singur. Se poate astfel concluziona că situația evreilor în Imperiu a depins de politica dusă de fiecare principe. Dacă unii împărați, precum Claudius,

⁴⁹ *Antoninus Pius*, Schulman, Gutmann, în *Encyclopedia Judaica*, vol. 2; *Rome. The Late Empire*, Herr, Roth ș.a., în *Encyclopedia Judaica*, vol. 17.

⁵⁰ *Rome. The Late Empire*, Herr, Roth ș. a., în *Encyclopedia Judaica*, vol. 17.

⁵¹ *SHA, Vita Severi*, 17.1.

Antoninus Pius sau Marcus Aurelius, au preferat să le ofere o serie de privilegii, au existat și împărați care au luat o serie de măsuri împotriva evreilor. Desigur că unele măsuri trebuie privite și din prisma administrației imperiale care îl avea în frunte pe împărat. Conflicte serioase au încetat să mai existe după ce Hadrian a dispus împrăștierea evreilor în imperiu pentru ca aceștia să nu se mai poată uni și astfel să nu mai poată reprezenta o amenințare la adresa imperiului. Din anul 135 d. H. și până în perioada modernă evreii vor fi lipsiți de o patrie proprie, iar teritoriul în care au locuit în Antichitate nu mai poate fi considerat evreiesc⁵² până la formarea statului Israel.

ABREVIERI

AE = L'Année Épigraphique, Paris, 1888-prezent.

CAH = Cambridge Ancient History, second edition, Cambridge, 2008.

CERossi = Simona Frascati, La collezione epigrafica di Giovanni Battista de Rossi presso il pontificio istituto di archeologia cristiana, Vatikanstadt, 1997.

CIL 06 = Arthur Ernest Gordon, Corpus Inscriptionum Latinarum, VI. Inscriptiones urbis Romae Latinae, Berlin, 2006.

ECR = Enciclopedia civilizației romane, coord. Tudor Dumitru, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

ILCV = Ernst Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, Berlin, 1925-1967.

ILS = Hermann Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin, 1892.

JIWE = David Noy, Jewish Inscriptions of Western Europe, II. The City of Rome, Cambridge - New York 1995.

JRS = The Journal of Roman Studies, 62, Cambridge, 1972.

SAA = Studia Antiqua et Archeologica, XV, Iași, 2009.

⁵² Moga 2011, 88.

BIBLIOGRAPY:

1. *Enciclopedia civilizației romane*, coord. Tudor Dumitru, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
2. *Encyclopedia Judaica*, eds. Berenbaum Michael, Skolnik Fred, second edition, Keter Publishing House, Detroit, 1945-.
3. *Jewish Inscriptions of Western Europe*, ed. Noy David, Cambridge University Press, Cambridge; II, *The City of Rome*, 1995.
4. Cassius Dio, *Istoria romană*, traducere și note Piatkowski Adelina, Editura Științifică și Enciclopedică, București, III (1985).
5. *Istoria Augustă*, prefață Iliescu Vladimir, traducere și note partea I: Popescu David, partea a II-a: Drăgulescu Constantin, Editura Întreprinderea Poligrafică, Cluj, 1971.
6. Josephus Flavius, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, prefață de Theodorescu Răzvan, traducere de Wolf Gheneli și Acsan Ion, cuvânt asupra ediției și note explicative Acsan Ion, Editura Hasefer, București, 1997.
7. Josephus Flavius, *Antichități iudaice. De la refacerea Templului până la răscoala împotriva lui Nero*, traducere de Acsan Ion, Editura Hasefer, București, 2001.
8. Philon din Alexandria, *Flaccus*, text în limba engleză ce poate fi consultat online la adresa <http://www.earlyjewishwritings.com/text/philos/book36.html>
9. Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*, traducere Popescu David, Editura 100+1 GRAMAR, București, 2005.
10. Tacitus, *Anale*, traducere de Gheorghe Guțu, Editura Humanitas, București, 1995.
11. Barrett, A., 2008: *Caligula*, Editura ALL, București.
12. Ben Zeev Pucci, M., 1998: *Jewish Right in the Roman World. The Greek and Roman Documents Quoted by Josephus Flavius*, Mohr Siebeck, Tübingen.

13. Birley, A., 2008: *Hadrian to the Antonines. The second provincial tour, 128-132*, în *Cambridge Ancient History*, vol. X, second edition, eds. Bowman Alan, Champlin Edward, Lintott Andrew, Cambridge University Press, Cambridge.
14. Bowman, A., 2008: *Egypt*, în *Cambridge Ancient History*, vol. X, second edition, eds. Bowman Alan, Champlin Edward, Lintott Andrew, Cambridge University Press, Cambridge.
15. Canfora, L., 2008: *Iulius Caesar*, Editura ALL, București.
16. Cizek, E., 1986: *Secvență romană. Mijlocul secolului I al erei noastre*, Editura Politică, București.
17. Cizek, E., 2002: *Istoria Romei*, Editura Paideia, București.
18. Goodman, M., 2007: *Judaism in the Roman World. Collecte Essays*, Brill, Leiden-Boston.
19. Goodman, M., 2008: *Judaea. Jewish settlement, 135-19*, în *Cambridge Ancient History*, vol. XI, second edition, eds. Bowman Alan, Garnsey Peter, Rathbone Dominic, Cambridge University Press, Cambridge.
20. Griffin, M., 2008: *The Flavians. Domitian*, în *Cambridge Ancient History*, vol. XI, second edition, eds. Bowman Alan, Garnsey Peter, Rathbone Dominic, Cambridge University Press, Cambridge.
21. Griffin, M., 2008: *Nerva to Hadrian. Traian*, în *Cambridge Ancient History*, vol. XI, second edition, eds. Bowman Alan, Garnsey Peter, Rathbone Dominic, Cambridge University Press, Cambridge.
22. Hârlăoanu, A., 1992: *Istoria universală a poporului evreu*, Editura Zarkony Ltd., București.
23. Heemstra, M., 2010: *The Fiscus Judaicus and the Parting of the Ways*, Mohr Siebeck, Tübingen.

24. Johnson, P., 1999: *O istorie a evreilor*, Editura Hasefer, București.
25. Moga, I., 2009: *Changing moods and adaptation: legal condition of the diasporan jewry*, în *Studia Antiqua et Archeologica*, XV, Iași, p. 208-226.
26. Moga, I., 2011: *Evrei și prozeliți în Europa (secolele I-VI d.Hr). Interacțiuni etnice și culturale*, Editura Ștef, Iași.
27. Oppenheimer, A., 2008: *The Jews in the Roman World*, în *The Sculptural Environment of the Roman Near East. Reflection on Culture, Ideology and Power*, eds. Eliav Yaron, Friedland Elise, Herbert Sharon, Leuven-Dudley, MA, p. 51-69.
28. Rabello, A. M., 2000: *The Jews in the Roman Empire: legal problems from Herod to Justinian*, Ashgate Publishing, Vermont.
29. Syme, R., 1972: *The composition of the Historia Augusta: Recent theories*, în *The Journal of Roman Studies*, 62, Cambridge, p. 123-133.
30. Weidemann, T., 2008: *Tiberius to Nero. Nero*, în *Cambridge Ancient History*, vol. X, second edition, eds. Bowman Alan, Champlin Edward, Lintott Andrew, Cambridge University Press, Cambridge.
31. Wilson, R., 2008: *Sicily, Sardinia and Corsica*, în *Cambridge Ancient History*, vol. X, second edition, eds. Bowman Alan, Champlin Edward, Lintott Andrew, Cambridge University Press, Cambridge.
32. Yadin, Y., 1966: *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, Londra.